

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

за темою – Психологічна структура особистості.

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент
Чепіга Л.П.

План лекції.

1. Поняття про психологічну структуру особистості.
2. Стійкість особистісних рис.
3. Саморозвиток та самореалізація особистості.
4. Соціалізація як необхідний етап розвитку особистості.
5. Концепції структури особистості в теоріях вітчизняних психологів.
6. Поняття про психологічну структуру особистості за О.Г.Ковальовим.
7. Психологічна структура особистості за К.К.Платоновим.
8. Концепція особистості А.В.Петровського.
9. Проблема особистості в працях Б.Г.Ананьєва.
10. Концепції структури особистості в теоріях зарубіжних психологів.
11. Розвиток теорії особистості за З. Фрейдом.
12. Концепція розвитку особистості за Е.Еріксоном.
13. Когнітивістські теорії розвитку особистості в сучасній психології (Ж. Піаже, Дж. Келлі).
14. Персонологічні теорії про розвиток особистості (К. Бюллер, А. Маслоу, Е. Шпрангер).

Рекомендована література:

1. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасєка О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
2. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ.: Центр учбової літератури, 2013.
3. Павелків Р. В. Загальна психологія: підручник. К.:Кондор, 2012. 576с.
4. Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Загальна психологія. Навч. посіб. К. Центр учбової літератури, 2012. 296 с.
5. Тодорова І.С., Павленко В.І. Психологія і педагогіка : навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 227 с
6. Ушакова І.М. Теоретико-методологічні проблеми психології: курс лекцій Х.: НУЦЗУ, 2016. 191 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

7. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
8. Пошукова система Base <https://www.base-search.net/>
9. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM) <https://oai.org.ua/>

1. Поняття про психологічну структуру особистості.

Особистість слід розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності та спілкування з іншими людьми. Тому особистість можна вважати "системою систем", на що вказував Г. С. Костюк.

Синтез системного уявлення про особистість має відповідати ознакам системного підходу, таким як наявність цілісної структури елементів, взаємозв'язків між складовими елементами, ієрархічної організації елементів, системоутворюючих факторів, вхідних та вихідних структурно-функціональних характеристик, рівня

розвитку системи тощо. Разом із тим у такій системі має бути врахована соціальна, психологічна, індивідуальна своєрідність, зокрема наявність в особистості такої специфічної підсистеми, як самосвідомість.

Можна виділити три основних аналітичних напрями, у річний яких здійснювалися спроби формування базових системних засад побудови цілісної психологічної структури особистості, про що вже йшлося у попередніх розділах. Це соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний та генетичний напрями. У дослідженнях О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, Ф. Лерша, Г. С. Костюка, К. К. Платонова, В. Ф. Моргуна та інших психологів чітко виявляється тенденція до синтезу багатовимірної системної психологічної структури особистості.

Прикладом може слугувати функціональна динамічна психологічна структура особистості К. К. Платонова (1906- 1983). Він виділяв у структурі особистості чотири під структури: соціально зумовлену підструктуру спрямованості особистості; надструктуру досвіду; підструктуру психічних процесів; підструктуру біопсихічних властивостей особистості. Крім того, вчений розглядав і другий ряд - підструктури здібностей і характеру. Із застосуванням принципу "накладання" одного ряду підструктур на другий був зроблений крок до системної побудови двовимірної психологічної структури особистості.

Цікавий і перспективний проект синтезу інших двох вимірів психологічної структури особистості здійснив у 30- 50-х роках відомий німецький психолог Ф. Лерш. Він запропонував поєднати соціально-психолого-індивідуальний і діяльнісний плани особистості у вигляді двовимірної горизонтально-вертикальної схеми. Цей варіант побудови структури особистості підтримали українські психологи Г. С. Костюк і П. М. Пелех.

За Ф. Лершем, горизонтальний параметр особистості утворюють психічні процеси та функції, що виникають і розвиваються в особистості на основі "закону комунікації". Горизонтальний вимір складається з чотирьох "членів": мотиваційного, чуттєвого (або емоційного), пізнавального, діяльнісного.

Вертикальний параметр особистості розглядається як внутрішній результат "горизонтальної" діяльності, як внутрішні сили особистості, котрі утворюють нашарування у формі диспозиції психічних властивостей, навичок, звичок тощо. Вони динамічні, бо беруть участь у "горизонтальній" діяльності особистості - у відчутті, сприйманні та інших психічних процесах.

Вертикальна структура особистості утворюється такими диспозиціями, як: а) особистісна надбудова; б) ендотимна основа особистості - її внутрішні спонукання, прагнення, потреби та почуття як мотиви діяльності; в) зовнішній обсяг переживань особистості - її відчуття, сприймання, уява, пам'ять, фантазія, мислення, діяльна поведінка тощо; г) життєва основа особистості - сукупність органічних процесів живої істоти, серед яких найважливішими є фізіологічні процеси у нервовій системі. Розвиток особистості у горизонтальному та вертикальному вимірах - це єдиний процес. Будь-яка психічна функція горизонтального ряду залишає свої сліди у вертикальному раді нашарувань, диспозицій і навпаки.

Підсумовуючи аналіз наукових даних, можна стверджувати, що в основі системної психологічної структури особистості лежать три базових виміри: І - соціально-психолого-індивідуальний - вертикальний; ІІ - діяльнісний - горизонтальний; ІІІ - генетичний - віковий, за допомогою якого характеризується рівень розвитку властивостей особистості, її задатків і здібностей на певному етапі

становлення індивіда як особистості Ці виміри становлять систему основ цілісної психологічної структури особистості. Вони пов'язані між собою за ортогональним принципом, за яким співвідносяться три виміри простору.

Здійснюючи аналіз і синтез системної психологічної структури особистості, треба усвідомлювати, на якому рівні узагальнення ведеться побудова цієї структури. Так, якщо говорити про поняття "психологічна структура" як про аспект системної характеристики особистості, тобто складної соціально-психолого-індивідуальної за своєю природою системи з певними властивостями, що постійно розвивається і реалізується у формі діяльності та спілкування, то його можна віднести до першого, найвищого рівня узагальнення, з якого має починатися процес конкретизації цього поняття.

Другому рівневі конкретизації властивий розгляд трьох вимірів - соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного та генетичного - як базових параметрів психологічної структури особистості.

На третьому рівні ведуться диференційований та інтегративний аналіз і синтез підструктур (спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіологічних властивостей), компонентів (потреб ніс по-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворюючого, результативного, емоційно-почуттєвого) та рівнів розвитку (здатки, властивості, здібності) в межах основних параметрів.

Четвертий умовний рівень конкретизації аналізу і синтезу психологічної структури особистості утворюють психічні властивості, функції і процеси. У табл. 3 наводиться матриця, де представлені елементи підструктур і компонентів перших двох вимірів - соціально-психолого-індивідуального та діяльнісного, а третій, генетичний, лише окреслений без диференціації на задатки, здібності та рівні розвитку.

На п'ятому умовному рівні конкретизації аналізу і синтезу психологічної структури особистості стає можливою класифікація конкретних властивостей і власне здібностей особистості до певних видів діяльності (наприклад, до науково-технічної, управлінської, економічної, педагогічної тощо) або виконуваних людиною ролей (начальника, підлеглого, чоловіка, жінки та ін.). Такий підхід цілком узгоджується із загальноновживаним визначенням здібностей як "індивідуально-психологічних особливостей людини, що сприяють успішному виконанню нею тієї чи іншої діяльності". Такого розуміння здібностей дотримуються Б. М Теплов, Г. С. Костюк та інші дослідники.

Варто зазначити, що перші чотири рівні конкретизації психологічної структури особистості можна розглядати як такі, що характеризують її макроструктуру, а інші рівні (починаючи з п'ятого) - як такі, що належать до мікроструктури. Перехід від макроструктури до мікроструктури пов'язаний з вимогами, що висуваються до особистості конкретними видами діяльності та поведінки, ролями, соціальним статусом, позицією, рантом, які обирає, застосовує й реалізує людина в конкретних соціальних умовах життя.

Ступінь розвитку сучасної психології дає змогу здійснити системний психологічний аналіз і синтез моделей особистості на шостому рівні конкретизації.

У перспективі, на певному рівні конкретизації системної моделі особистості, стануть доцільними поєднання зусиль представників різних наук (біологів, генетиків, фізіологів, кібернетиків, психологів, соціологів) і розробка комплексної

програми вивчення особистості, яка за своїм масштабом може бути зіставлена з міжнародною програмою "Геном людини".

Наступним кроком у розробці системного психологічного уявлення про особистість має стати дослідження взаємодії між підструктурами, компонентами і рівнями розвитку психологічної структури. Принагідно застосовувати ті дані, що вже існують у психологічній науці - у працях Б. Г. Ананьєва, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, Ф. Лерша, С. Л. Рубінштейна та ін. Так, на думку Б. Г. Ананьєва, структурно-функціональні взаємозв'язки між елементами психологічної структури особистості будуються одночасно за двома принципами: 1) субординаційним, або ієрархічним, коли складніші та загальніші соціальні й психологічні властивості особистості підпорядковують собі елементарніші й часткові соціальні та психофізіологічні властивості; 2) координаційним, за яким взаємодія здійснюється на паритетних началах, що допускає певну свободу, тобто відносну автономність кожної з них.

Особистості властива самосвідомість, тому їй притаманний і третій тип взаємовідносин. Цей тип можна назвати егоординаційним - він виявляється в самопізнанні, самоорганізації та самовдосконаленні особистості в процесі діяльності та поведінки на основі Я - підструктури як ядра особистості

Для особистості характерні зовнішній і внутрішній (стосовно індивіда) плани регуляції, складні субординаційні, координаційні та егоординаційні взаємозв'язки як в інтеріндивідному, так і в міжіндивідному плані діяльності й поведінки. Водночас особистості як системі психічних властивостей притаманні певні рівні відображення дійсності. Серед таких рівнів у психології виділяють свідомість та несвідоме, самосвідомість.

3. Саморозвиток та самореалізація особистості.

Необхідною умовою самореалізації є саморозвиток. Адже щоб особистість успішно реалізувалась, їй потрібно володіти системою морально-духовних цінностей, які є змістовою основою цього духовно-практичного процесу.

Саморозвиток -- самозміна суб'єкта у напрямі свого Я-ідеального, яке виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх причин.

Саморозвиток особистості пов'язаний з її життєдіяльністю, у межах якої він здійснюється. Тому вже з дошкільного віку, з моменту виокремлення свого Я, дитина стає суб'єктом власної життєдіяльності, оскільки починає ставити цілі, підкорятися власним бажанням і прагненням, враховуючи вимоги інших. Ці спонуки мають набувати суспільної спрямованості, тому що в іншому разі вони деструктивно впливатимуть на розвиток особистості.

Саморозвиток переважно є індивідуальним процесом, що розгортається у внутрішньому плані особистості. Водночас він є процесом об'єктивним, що здійснюється під впливом значущих інших. На перших порах дитина створює свою особистість, імітуючи зміст поведінки дорослого, а також в ігровій, зображувальній, елементарній трудовій діяльності. На цьому етапі важлива ініціатива дорослих, спрямована на становлення самостійності дитини. Далі ініціатива дорослих полягає у визначенні, пред'явленні дитині соціальних очікувань, цінностей. Лише підліток спроможний самостійно формулювати завдання для самовизначення, розв'язання яких, однак, потребує спільного з дорослим пошуку відповідних способів.

Створення раціональних педагогічних умов для особистісного саморозвитку неможливе без опори на його механізми. У цьому зв'язку важливу роль відіграє механізм самоприйняття, який є початковою ланкою самореалізації особистості.

Самоприйняття - безумовне позитивне ставлення суб'єкта до власних особистісних надбань незалежно від їх оцінки оточуючими людьми.

Таке розуміння самоприйняття не заперечує факт функціонування негативних утворень і їх негативного емоційного оцінювання. Це емоційне явище значною мірою стимулює особистісний саморозвиток, спрямовуючи його у суспільно значущому напрямі.

На перший погляд, особистість легко приймає свої утворення (рису, установку, потяг), однак насправді це не так, у неї відсутні для цього необхідні вміння. Особистість часто не вміє відкривати свої набутий, оскільки багато з них, особливо ті, що зумовлюють негативні емоційні переживання, трансформуються в її підсвідомість.

У забезпеченні методичного супроводу процесу самоприйняття педагогу важливо знати, що вихованець безумовно приймає у собі, до чого позитивно ставиться; що у свідомлює у собі як негативне, яке породжує неприємні переживання (неприйняття певних якостей зумовлює їх викорінення чи блокування); що негативне він у собі не усвідомлює, оскільки воно було витіснене у підсвідомість.

Особливо небезпечні для самоприйняття негативні оцінки себе, які можуть ускладнюватися узагальненням своєї самооцінки ("Я поганий"), поширенням її на всіх людей ("Всі погані"). Така позиція може реалізовуватися за двома сценаріями: 1) песимістичного світосприйняття; 2) маніпулювання іншими з метою досягнення утилітарних цілей.

У забезпеченні саморозвитку важливу роль відіграє механізм самопрогнозування, оскільки особистість повинна передбачати результати власної діяльності, поведінки і безпосередньо себе у нових морально-духовних координатах.

Самопрогнозування - механізм, за допомогою якого особистість визначає можливості свого розвитку, виокремлює вимоги, на які необхідно орієнтуватися.

Зміст і спрямованість самопрогнозів особистості визначають: орієнтація на свої вчинки, ситуації внутрішнього життя та середовище, яке оточує; спрямованість на передбачення власних діянь у контексті динаміки зовнішньої ситуації; розгляд себе на різних часових етапах особистісного онтогенезу.

Результат саморозвитку особистості залежить від поєднання процесів самоприйняття і самопрогнозування.

4. Соціалізація як необхідний етап розвитку особистості.

Народившись, людина має лише можливість стати особистістю, яка набуває реальності в міру засвоєння дитиною багатства людського досвіду, культури і перетворення з об'єкта турботи дорослих на самостійний суб'єкт діяльності. Людське дитя з'являється на світ найменш пристосованим порівняно з представниками тваринного світу, проте саме ця біологічна незапрограмованість відкриває можливості до засвоєння найширшого спектра культурних та соціальних програм. На думку представника філософської антропології німецького соціолога Арнольда Гелена, "біологічна недостатність" людини означає, що вона "не завершена" і не закріплена у тваринному царстві, а "відкрита" світові та призначена

для творчості. Як свідчить історія, "феномен Тар-зана" — чистісінька вигадка, бо діти, які на стадії раннього дитинства були позбавлені людського оточення, так і не змогли надолужити втрачене і набути людських якостей.

Щоб стати людиною, мало однієї біологічної спадковості, потрібна спадковість соціальна. Процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, притаманних повноправним членам суспільства, звичайно називають соціалізацією. Іншими словами, соціалізація — це перетворення біологічного індивіда на соціальну істоту, входження індивіда в соціум.

У науці склалися різні концепції соціалізації залежно від того, як розуміються особистість та рушійні сили її розвитку. На одному полюсі можна розмістити авторів, які поділяють уявлення про біологічну сутність людини (скажімо, З. Фрейд та його послідовники), і тоді процес соціалізації постає як придушення природних інстинктів людини, пристосування їх до поширених у суспільстві заборон і табу; на другому — вчених, які вважають особистість пасивним продуктом виховання (як це розуміє біхевіоризм за загальною схемою "стимул — реакція").

Серед українських та російських соціологів і психологів досить поширена концепція соціалізації, що ґрунтується на принципах історико-культурної концепції Льва Виготського. На відміну від соціогенетичних концепцій, де розвиток дитини розглядався як "зліпок", результат впливу зовнішнього середовища, Л. Виготський підкреслював, що вплив середовища, у свою чергу, переломлюється крізь психологічні якості, які вже виникли. Становлення людини включає два відносно автономні, але нерозривно пов'язані процеси: натуральний (процес фізичного дозрівання індивіда) і соціальний (визрівання індивіда як особистості). Натуральний ряд розвитку описує історію становлення певної системи природно детермінованих якостей, соціальний — етапи залучення індивіда до людської культури, оволодіння суспільно необхідними знаннями, нормами та цінностями і включення його в суспільну діяльність.

Є різні варіанти періодизації етапів соціалізації. Спільна і найбільш загальна періодизація — це поділ життя людини на дотрудове (охоплює період до початку трудової діяльності), трудове (період зрілості людини) та післятрудова, яке збігається, як правило, з пенсійним віком. У цьому разі соціалізація по суті охоплює все життя людини. Інші автори вважають за необхідне обмежити соціалізацію періодом до настання соціальної зрілості (тобто входження особистості в самостійне життя) або, принаймні, назвати цей період первинною соціалізацією.

Взагалі перелік етапів соціалізації залежить від того, як той чи інший автор бачить розвиток особистості на різних стадіях її життя. Цікавою і досить відомою є концепція американського психолога Еріка Еріксона, який поділив увесь життєвий цикл на вісім фаз. Кожна з них має свої специфічні завдання щодо формування певних психологічних утворень, і вони можуть розв'язуватися сприятливим чи, навпаки, несприятливим чином.

Перша фаза — немовля. її головне завдання — сформувати у немовляти несвідоме почуття "базової довіри" до зовнішнього світу. Основним засобом для цього слугують батьківська турбота і любов. Якщо "базова довіра" не виникає, у немовляти з'являється відчуття тривоги, недовіри до світу, у дорослому віці воно може обернутися замкненістю, озлобленістю тощо.

Друга фаза — раннє дитинство. У дитини формується почуття автономії й особистої самоцінності або, навпаки, сорому. Зростання самостійності дитини на цій стадії узадає такі майбутні якості особистості, як почуття відповідальності, поважання дисципліни та порядку.

Третя фаза — вік гри (приблизно від 5 до 7 років) — формує почуття ініціативи. Якщо бажання щось зробити самостійно блокується, у дитини виникає почуття провини. У цьому віці вирішальним чинником є групова гра, яка дає дитині можливість приміряти до себе різні ролі. Цей етап відповідальний за утворення почуття справедливості, яку розуміють як відповідність правилу.

Четверта фаза — шкільний вік, коли формуються почуття підприємливості та ефективності, здатність добиватися поставленої мети. Найважливіші цінності тут — підприємливість та ефективність. У негативному варіанті в дитини з'являється відчуття неповноцінності як наслідок недостатньо успішного навчання. Саме в цьому віці закладається ставлення до праці.

П'ята фаза — юність — характеризується виникненням почуття власної неповторності, індивідуальності, в негативному варіанті виникає протилежне — дифузне "я", рольова та особистісна невизначеність. Типовим для цієї фази є також "прогривання ролей", коли молода людина не обирає ролі остаточно, а начебто приміряє їх до себе.

Шоста фаза — молодість — характеризується появою потреби і здатності до інтимної психологічної близькості з іншою людиною, включаючи сексуальну близькість. Незадоволення цих потреб призводить до почуття самотності та ізоляції.

Сьома фаза — дорослість — включає насамперед творчу діяльність та відчуття продуктивності; вони виявляються не лише у праці, а й у турботі про інших, включаючи нащадків, у потребі передати свій досвід. У негативному варіанті з'являється відчуття застою.

Восьма фаза — зрілий вік, або старість, — характеризується почуттям задоволеності, виконаного обов'язку, повноти життя; у негативному варіанті виникають відчай та розчарування.

Особливістю соціологічного вивчення процесів соціалізації є увага до ролі в них соціальних інститутів і організацій суспільства.

Як основні інститути соціалізації, які справляють основний формуючий вплив на становлення особистості у певні життєві періоди, звичайно виокремлюють сім'ю, дошкільні дитячі заклади, школу, навчальний та трудовий колектив. Психологію переважно цікавить, які психологічні якості утворюються під впливом цих інститутів; соціальну психологію — механізм цього впливу, процеси міжособистісної взаємодії; соціологія звичайно досліджує зміст цих інститутів у конкретному суспільстві у певний історичний час і, отже, змістовну навантаженість соціалізуючого впливу цих інститутів. Якщо мати на увазі сім'ю, то соціолога передусім цікавить соціальна побудова сім'ї — нуклеарна вона чи розширена, будується вона на авторитарних чи демократичних засадах тощо.

7. Концепції структури особистості в теоріях вітчизняних психологів.

Концепція особистості С.Л. Рубінштейна.

Перше на що спеціально звертає увагу С. Л. Рубінштейн, приступаючи до характеристики особистості, це залежність психічних процесів від особистості. На думку автора, це виражається, по-перше, в індивідуально-диференціальних відмінностях між людьми. У різних людей, залежно від їх індивідуальних, тобто

особистісних особливостей є різні типи сприйняття, пам'яті, уваги, стилі розумової діяльності.

По-друге, особистісна залежність психічних процесів виражається в тому, що сам хід розвитку психічних процесів залежить від загального розвитку особистості. Зміна життєвих епох, через які проходить кожна особистість і відбувається її розвиток, призводить не тільки до зміни життєвих установок, інтересів, ціннісних орієнтацій, а й призводить до зміни почуттів, вольовий життя. Як хвороба (її протікання) впливає на суттєві зміни в особистості хворого, так і особистісні зміни в ході її розвитку призводять до змін в психічних процесах (пізнавальних, афективних, вольових).

По-третє, залежність психічних процесів від особистості виражається в тому, що самі ці процеси не залишаються незалежно розвиваються процесами, а перетворюються на свідомо регульовані операції, тобто психічні процеси стають психічними функціями особистості. Так, сприйняття в ході розвитку особистості перетворюється в більш-менш свідомо регульований процес спостереження, а мимовільне запам'ятовування змінюється свідомим запам'ятовуванням. Увага в своїй специфічно людській формі виявляється довільним, а мислення - це сукупність операцій, свідомо направляються людиною на вирішення завдань. Виходячи з даного контексту вся психологія людини є психологією особистості.

Наступне важливе для психологічної концепції особистості положення полягає в тому, що будь-який зовнішній вплив діє на індивіда через внутрішні умови, які в нього вже сформувалися раніше, також під впливом зовнішніх впливів. Розкриваючи це положення, С. Л. Рубінштейн зазначає: «чим» вище »ми піднімаємося, - від неорганічної природи до органічної, від живих організмів до людини, - тим складнішою стає внутрішня природа явищ і тим більшим стає питома вага внутрішніх умов по відношенню до зовнішніх ». Саме це методологічне положення, виведене С. Л. Рубінштейном, робить зрозумілим добре відому формулу: «особистістю не народжуються - нею стають». Дійсно, кожен вид психічних процесів, виконуючи свою роль у житті особистості, в ході діяльності переходить у властивості особистості. Тому психічні властивості особистості - не явна даність, вони формуються і розвиваються в ході діяльності.

Отже, для розуміння психології особистості, з точки зору С. Л. Рубінштейна стають важливими такі положення:

1) психічні властивості особистості в її поведінці, в діях і вчинках, які вона здійснює, одночасно і проявляються, і формуються,

2) психічний образ особистості у всьому різноманітті її властивостей визначається реальним буттям, способом життя і формується в конкретній діяльності;

3) процес вивчення психічного обличчя особистості передбачає вирішення трьох питань:

- чого хоче особистість, що для нього привабливо, до чого він прагне? Це питання про спрямованість, установках і тенденціях, потребах, інтересах і ідеалах;

- що може особистість? Це питання про здібності, про дарування людини, про його обдарованості,

- що особистість є, що з його тенденцій і установок увійшло в неї в плоть і кров і закріпилося в якості стрижневих особливостей особистості. Це питання про характер.

Виділивши ці аспекти психічного обличчя особистості, С. Л. Рубінштейн підкреслював, що вони взаємопов'язані і взаємозумовлені, що в конкретній діяльності вони сплетені в єдине ціле. Спрямованість особистості, її установки, породжуючи в однорідних ситуаціях певні вчинки, переходять потім в характер і закріплюються в ньому у вигляді властивостей. Наявність же інтересів до певної галузі діяльності стимулює розвиток здібностей в цьому напрямку, а наявність здібностей, обумовлюючи успішну роботу, стимулює інтерес до неї.

Також тісно пов'язані між собою здібності і характер. Наявність здібностей породжує в людини впевненість у собі, твердість і рішучість або, навпаки, зарозумілість чи безтурботність. Так само і властивості характеру обумовлюють розвиток здібностей, оскільки здібності розвиваються за допомогою їх реалізації, а це в свою чергу залежить від властивостей характеру - цілеспрямованості, наполегливості і т. п. Таким чином, в реальному житті всі сторони, аспекти психічного обличчя особистості, переходячи один в одного, утворюють нерозривну єдність.

8. Поняття про психологічну структуру особистості за О.Г.Ковальовим.

Особистість в працях А. Г. Ковальова виступає як інтегральне утворення психічних процесів, психічних станів і психологічних властивостей.

Психологічні процеси становлять фундамент психічного життя людини. Психічні процеси формують психічні стани, які характеризують функціональний рівень психічної діяльності. До утворення стійких психічних властивостей, стани характеризують розвиваючу особистість дитини в цілому (дитина вередлива, спокійний, афективний, урівноважений і т. п.). Зміна станів змінює вигляд особистості дитини. В певних умовах один зі станів може зміцнитися і визначити деякі особливості його характеру (збудливий, сором'язливий, депресивний і т. д.).

Психічні властивості утворюються із психічних процесів, що функціонують на тлі психічних станів. Психічні властивості характеризують стійкий, відносно постійний рівень активності, характерний для даної людини. В свою чергу рівень активності визначає ту чи іншу соціальну цінність особистості і складає внутрішні суб'єктивні умови розвитку людини. В процесі розвитку психічні властивості певним чином зв'язуються один з одним і утворюються складні структури.

Серед таких А. Г. Ковальов розглядає темперамент (система природних властивостей людини), спрямованість (система потреб, інтересів та ідеалів), здібності (інтелектуальні, вольові та емоційні властивості), характер (система відносин і способів поведінки). Автор зазначає, що «виділення цих структур в якійсь мірі умовно, так як одні й ті ж властивості характеризують не тільки спрямованість, але і характер, впливають на прояв здібностей. Проте, слід розрізняти ці структури як відносно автономні, оскільки при наявності одних і тих же властивостей, наприклад, спрямованості люди можуть різнитися один від одного за здібностями, темпераментом і характером ».

9. Психологічна структура особистості за К.К.Платоновим.

Дана концепція найбільш яскравий зразок реалізації ідей структурного підходу до розуміння особистості людини. К. К. Платонов розглядає особистість як динамічну систему, тобто систему, що розвивається в часі, змінює склад входять до неї елементів і зв'язків між ними, при збереженні функції.

В цій системі автор виділяє чотири підструктури особистості. Критеріями виділення підструктур є:

- ставлення біологічного і соціального, вродженого і набутого, процесуального та змістовного;
- внутрішня близькість рис особистості, що входять в кожну підструктуру;
- кожна підструктура має свій особливий, основною для неї інструмент формування (виховання, навчання, тренування, вправа);
- об'єктивно існуюча ієрархічна залежність підструктур;
- історичні критерії, які використовуються для сутнісного розуміння особистості: «особистість як сума психічних властивостей», «особистість як досвід людини».

Застосування даних критеріїв до аналізу особистості дозволило автору виділити в її структурі такі основні підструктури:

1. Підструктура спрямованості і відносин особистості, які проявляються у вигляді моральних рис. Вони не мають вроджених задатків і формуються шляхом виховання. Тому вона може бути названа соціально обумовленою. Вона включає бажання, інтереси, схильності, прагнення, ідеали, переконання, світогляд. Все це - форми прояву спрямованості, в яких виявляються відносини особистості. Однак Платонов розглядає відношення не як властивість особистості, а як «атрибут свідомості, поряд з переживанням і пізнанням, що визначає різні прояви його активності». За Платонову параметри цієї підструктури слід розглядати на соціально-психологічному рівні.

2. Підструктура досвіду, яка «об'єднує знання, навички, вміння і звички, придбані шляхом навчання, але вже з помітним впливом біологічно, і навіть генетично обумовлених властивостей особистості». Платонов, визнає що «далеко не всі психологи розглядають зазначені властивості як властивості особистості». Але закріплення їх в процесі навчання, робить їх типовими, що і дозволяє їх вважати властивостями особистості. Провідна форма розвитку якостей цієї підструктури - навчання.

3. Підструктура індивідуальних особливостей психічних процесів або функцій пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуттів, волі. Платонов навмисно встановлює такий порядок їх проходження, підкреслюючи тим самим силу біологічної і генетичної обумовленості психічних процесів і функцій. Найбільшою мірою це характерно для пам'яті, оскільки психічна пам'ять розвивалася на основі фізіологічної та генетичної пам'яті, а без неї не могли б існувати інші психічні процеси та функції. Що стосується емоцій і відчуттів, то вони властиві як людині, так і тваринам. Вже тому видно виразне вплив на їх розвиток біологічного фактора.

Процес формування і розвитку індивідуальних особливостей психічних процесів здійснюється шляхом вправи.

4. Підструктура біопсихічних властивостей, в яку входять статеві і вікові властивості особистості, типологічні властивості особистості (темперамент). Процес формування рис цієї підструктури, а точніше їх переробки, здійснюється шляхом тренування. «Властивості особистості, що входять в цю підструктуру, незрівнянно більше залежать від фізіологічних особливостей мозку, а соціальні впливу їх тільки субординують і компенсують». Оскільки активність цієї підструктури визначається силою нервової системи, то вивчатися вона повинна на психофізіологічному і нейропсихологічному, аж до молекулярного, рівні.

Таким чином, на думку К. К. Платонова, в ці підструктури «можуть бути укладені всі відомі властивості особистості. Причому частину цих властивостей відноситься в основному тільки до однієї підструктури, наприклад, переконаність і

зацікавленість - до першої; начитаність і умілість - до другої; рішучість і кмітливість - до третьої; виснаженість і збудливість - до четвертої. Інші, а їх більше, лежать на перетинах підструктур і є результатом взаємозв'язків різних власних підструктур. Прикладом може бути морально-вихована воля, як взаємозв'язок 1-й і 3-й підструктур; музикальність, як взаємозв'язок 3, 4 і звичайно 2-й підструктур ».

На відміну від попередніх вітчизняних концепцій особистості ця характеризується високим рівнем абстрактності. При всьому її відмінності від інших є загальна посилка з ними. Суть її в тому, що, на думку А. Н. Леонтьєва, «особистість людини - створюється суспільними відносинами». Таким чином, в основі уявлень про особистість вітчизняних психологів лежить постулат про неї як про сукупність суспільних відносин. Проте тлумачення цих відносин різному. Як же розуміє їх О. М. Леонтьєв? У наведеному визначенні з'являється істотне додавання: «особистість створюється суспільними відносинами, в які індивід вступає в своїй предметній діяльності».

Таким чином, на перший план виступає категорія діяльності суб'єкта, оскільки «саме діяльності суб'єкта є вихідною одиницею психологічного аналізу особистості, а не дії, не операції або блоки цих функцій; останні характеризують діяльність, а не особистість».

По-перше, О. М. Леонтьєву вдається провести розмежувальну лінію між поняттями індивіда й особистості. Якщо індивід - це неподільне, цілісне, зі своїми індивідуальними особливостями генотипічну освіту, то особистість теж цілісне утворення, але не дане кимось або чимось, а зроблене, створене в результаті безлічі предметних діяльностей. Отже, положення про діяльність як одиниці психологічного аналізу особистості - це перший принципово важливий теоретичний постулат О. М. Леонтьєва.

Інший настільки ж важливий постулат: якщо суб'єкт життя (зауважте, не індивід!) володіє «самостійною силою реакції», іншими словами активністю, то тоді справедливо: «внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим саме себе змінює».

Отже, розвиток особистості це процес взаємодій безлічі діяльностей, які вступають між собою в ієрархічні стосунки. Особистість виступає як сукупність ієрархічних відносин діяльностей. Їх особливість полягає, за висловом О. М. Леонтьєва, в «пов'язаності» від станів організму. «Ці ієрархії діяльностей породжуються їх власним розвитком, вони і утворюють ядро особистості» - зазначає автор. Але виникає питання про психологічну характеристику цієї ієрархії діяльностей.

Для психологічного трактування «ієрархій діяльностей» О. М. Леонтьєв використовує поняття «потреба», «мотив», «емоція», «значення» і «сенси». Зазначимо, що сам зміст діяльнісного підходу змінює традиційне співвідношення і між цими поняттями і сенс деяких з них.

По суті потреба замішана мотивом, оскільки «до свого першого задоволення потреба» не знає «свого предмета» ... і тому він «повинен бути виявлений. Тільки в результаті такого виявлення потреба здобуває свою предметність, а сприйманий (що представляється, мислимий) предмет - свою спонукальну і направляючу діяльність, тобто стає мотивом ». Іншими словами, в процесі взаємодії суб'єкта з предметами і явищами навколишнього середовища йому відкривається їх об'єктивне значення. Значення являє собою узагальнення дійсності і «належить передусім світу об'єктивно-історичних явищ». Таким чином, ієрархія діяльностей на наших очах

перетворюється в ієрархію мотивів. Але мотиви, як відомо, бувають різні. Які мотиви має на увазі О. М. Леонтьєв?

Для з'ясування цього він звертається до аналізу категорії емоцій. У рамках діяльнісного підходу емоції не підпорядковують собі діяльність, а є її результатом і «механізмом» її руху. Особливість емоцій, уточнює О. М. Леонтьєв, полягає в тому, що вони відображають відносини між мотивами (потребами) і успіхом або можливістю успішної реалізації відповідає їм діяльності суб'єкта. «Вони (емоції) виникають слідом за актуалізацією мотиву і до раціональної оцінки суб'єктом своєї діяльності». Таким чином, емоція породжує і задає склад переживання людиною ситуації реалізації - нереалізації мотиву діяльності. Раціональна оцінка, слідує за цим переживанням, надає йому певний сенс і завершує процес усвідомлення мотиву, зіставлення і збігу його з метою діяльності. Саме особистісний зміст виражає відношення суб'єкта до усвідомленими їм об'єктивним явищам.

Таким чином, місце просто мотиву займає так званий мотив-мета, поняття вводиться О. М. Леонтьєвим як структурний елемент майбутнього каркаса особистості.

Отже, існують мотиви-стимули, тобто спонукають, часом гостро емоційні, але позбавлені змістотворних функцій, і змістотворних мотиви або мотиви-цілі, теж спонукають діяльність, але при цьому додають їй особистісний зміст. Ієрархія цих мотивів складають мотиваційну сферу особистості, центральну в структурі особистості А. Н. Леонтьєва, оскільки ієрархія діяльностей здійснюється за допомогою адекватної їй ієрархії сенсоутворюючих мотивів. На його думку «структура особистості являє собою відносно стійку конфігурацію» головних, усередині себе ієрархізованих, мотиваційних ліній. Внутрішні відносини головних мотиваційних ліній ... утворюють як би загальний «психологічний» профіль особистості».

Все це дозволяє О. М. Леонтьєву виділити три основних параметри особистості:

- широта зв'язків людини зі світом (за допомогою його діяльностей);
- ступінь ієрархізованості цих зв'язків, перетворені в ієрархію смислоутворюючих мотивів (мотивів-цілей);
- загальна структура цих зв'язків, точніше мотивів-цілей.

10. Концепції структури особистості в теоріях зарубіжних психологів.

Існують найрізноманітніші підходи до класифікації теорій і концепцій особистості. Причому з цими відмінностями ми можемо зіткнутися не тільки в наукових роботах, але і в навчальних посібниках. Так, Р. С. Немов налічує принаймні 48 теорій особи, кожна з яких може бути оцінена по п'яти параметрах, підставою, що є, для класифікації.

За способом пояснення поведінки всі існуючі теорії особи можна розділити на психодинамічні, соціодинамічні і інтеракціоністські.

До психодинамічних відносяться теорії, що описують особу і що пояснюють поведінку людини виходячи з його психологічних, або внутрішніх, характеристик. З погляду соціодинамічних теорій головну роль в детермінації поведінки грають зовнішні ситуації. Тому в теоріях даного типу не додається істотного значення внутрішнім властивостям особи. Інтеракціоністські теорії засновані на принципі взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників в управлінні актуальними діями людини.

Наступною підставою для розділення теорій на типи є спосіб отримання даних про особу. З цієї точки зору всі теорії можна розділити на експериментальні і

неекспериментальні. До експериментальних теорій осіб відносять теорії, побудовані на аналізі і узагальненні зібраних досвідченим шляхом даних. У свою чергу до неекспериментальних відносять теорії, автори яких спираються на життєві враження, спостереження і досвід і роблять теоретичні узагальнення, не звертаючись до експерименту.

Іншою підставою для класифікації теорії є точка зору авторів на особу як структурну або динамічну освіту. До *структурних* відносять теорії, для яких головною проблемою є з'ясування структури особи і системи понять, за допомогою яких вона повинна описуватися. *Динамічними* називають теорії, основна тема яких — перетворення, зміна в розвитку особи, тобто її динаміка.

Також існує цілий ряд теорій особи, що виникли в рамках вікової і педагогічної психології. Теорії цього типу побудовані на розгляді обмеженого вікового періоду в розвитку особи, як правило, від народження до закінчення середньої школи, т. с. від дитинства до ранньої юності. Окрім цього існують теорії, автори яких поставили перед собою завдання прослідкувати розвиток особи протягом всього життя людини.

Ще однією підставою для класифікації теорій особи є те, на що в них обернена переважна увага: внутрішні властивості, риси і якості особи або її зовнішні прояви, наприклад поведінка і вчинки. Так, можна виділити *теорії рис*. Згідно положенням даної групи теорій, всі люди відрізняються один від одного по набору і ступеню розвиненості у них окремих, незалежних рис, а опис особи можна отримати на основі тестологічного або іншого способу виявлення і опису особових рис, наприклад на основі узагальнення життєвих спостережень різних людей за даною людиною.

Другий спосіб оцінки рис особи припускає об'єднання всіх людей в типологічні групи. В цьому випадку люди, що входять до однієї типологічної групи, володітимуть близькими психологічними характеристиками, а отже, вони дуже схожі один на одного своєю поведінкою. Проте властиві для тієї або іншої типологічної групи психологічні характеристики, у свою чергу, роблять її несхожою на інші типологічні групи.

Слід зазначити, що, крім тих, що розглядаються Р. С. Немовим, існують і інші класифікації теорій особи. Так, Б. В. Зейгарник розглядає існуючі теорії особи в їх змістовно-смысловому і історичному аспекті, залежно від умов їх зародження і розвитку. При цьому вона виділяє наступні групи теорій: теорії особи фрейдизму і неофрейдизма, гуманістичні теорії особи, теорії особи екзистенціальної психології, теорії особи французької соціологічної школи і ін. Розглянемо у загальних рисах деякі з них.

Однією з найбільш поширених теорій, яка до цих пір робить вплив на психологію особистості, є фрейдизм. Ця теорія виникла в той період дослідження особи, який був визначений нами як клінічний. Творцем цієї теорії є З. Фрейд. Згодом на базі фрейдизму виникли цілий ряд теорій, які можуть бути умовно об'єднані в групу теорій неофрейдизма.

11. Розвиток теорії особистості за З. Фрейдом.

Критерієм періодизації психічного розвитку Зигмунд Фрейд вважав особливості психосексуального розвитку. Сексуальний розвиток визначає розвиток всіх сторін особистості і може слугувати критерієм вікової періодизації. Дитячу сексуальність З.Фрейд розуміє широко, як все, що приносить тілесне задоволення -

погладжування, ссання, звільнення кишечника тощо. Стадії розвитку пов'язані зі зміщенням ерогенних зон - тих областей тіла, стимуляція яких викликає задоволення.

Згідно за З.Фрейдом, людина з самого початку біологічна істота, що володіє інстинктами життя, а також інстинктом смерті. Енергією життєвих вчинків є енергія лібідо (від лат. "бажати", "хотіти"), яка знаходить розрядку в сексуальній поведінці. Структура зрілої особистості містить три інстанції: Воно (ід), Я (его) і Над-Я (супер-его). Воно є біологічним "началом" і містить "пристрасті", раціональне і аморальне. Спонування, які йдуть від Воно, вимагають невідкладного і повного задоволення. Воно підпорядковується лише принципу задоволення - первинному принципу людського життя.

Інстанція Я приймає рішення, задовольняючи бажання Воно тією мірою, якою це дозволяють реальні обставини. Я підпорядковується принципу реальності і орієнтується на обмеження, які накладаються зовнішнім світом. Вихід лібідонозної енергії гальмується, здійснюється повільно і поступово або спрямовується в інше річище, яке є прийнятним у обставинах, що склалися.

Якщо Воно керується пристрастями і потягами, то Я є втіленням розуму і розсудливості.

Над-Я є носієм моральних норм, критиком і цензором. У тому випадку, коли дії Я не відповідають вимогам Над-Я, з'являється почуття провини.

В онтогенезі особистості структура особистості формується поступово. Народжуючись, дитина має тільки Воно і живе за принципом задоволення. З часом, зіштовхуючись із заборонами та обмеженнями, які йдуть від оточуючих її людей, дитина розвивається як особистість - у неї з'являється Я і Над-Я. Таким чином, з одного боку, людина з самого початку життя знаходиться в антагоністичних стосунках із суспільством, суспільство тисне на неї, з іншого - без цього тиску неможливе особистісне зростання.

Стадії вікового розвитку пов'язані зі зміщенням ерогенних зон - тих ділянок тіла, стимуляція яких викликає задоволення.

Оральна стадія триває до 1 року, ерогенною зоною є слизова оболонка рота і губ. Дитина одержує задоволення, коли ссе молоко, а за відсутності їжі - власний палець або якийсь предмет. Всі бажання немовляти не можуть бути задоволені, з'являються перші обмеження. Тому в кінці стадії з'являються друга інстанція - Я. Формуються такі риси характеру, як ненаситність, жадність, вимогливість, незадоволеність всім, що їй пропонують.

Анальна стадія триває від 1-го до 3-х років, ерогенна зона зміщується в слизову оболонку кишечника. У цей період дитина привчається до акуратності, виникає багато вимог і заборон, у результаті чого інтенсивно розвивається Я, визначальним стає принцип реальності. Починає формуватися третя інстанція - Над-Я як втілення соціальних норм, внутрішня цензура, совість. Розвиваються акуратність, пунктуальність, впертість, агресивність, скритість, схильність до накопичення та інші риси.

Фалічна стадія триває від 3-х до 5-ти років і бактеризує вищу міру дитячої сексуальності. Провідною ерогенною зоною виступають геніталії. Якщо до цього часу дитяча сексуальність спрямовувалася на себе, то зараз діти починають відчувати сексуальну прив'язаність до дорослих людей, хлопчики до матері (Едіпів комплекс), дівчатка до батька (комплекс Електри). Це час найбільш строгих заборон

та інтенсивного формування Над-Я. Розвиваються такі риси як самоспостереження, розсудливість та ін.

Перериває сексуальний розвиток дитини латентна стадія, яка триває від 5 до 12 років. Потяги, які виходять з Воно, добре контролюються. Дитячі сексуальні переживання витісняються, інтереси дитини спрямовуються на спілкування з друзями, шкільне навчання тощо.

Генітальна стадія починається з 12 років і відповідає власне статевому дозріванню. Об'єднуються всі ерогенні зони, з'являється прагнення до нормального сексуального спілкування. Воно підсилює свою активність, і особистості доводиться боротися з його агресивними імпульсами, використовуючи механізми психологічного захисту.

12. Концепція розвитку особистості за Е.Еріксоном.

Проте крім розгляду проблеми розвитку особи з позиції тієї або іншої теорії існує тенденція до інтегрованого, цілісного розгляду особи з позицій різних теорій і підходів. В рамках даного підходу сформувалося декілька концепцій, що приймають до уваги узгоджене системне формування і взаємозалежне перетворення всіх сторін особи. Дані концепції розвитку відносять до інтеграційних концепцій.

Однією з таких концепцій стала теорія, що належить американському психологу Е. Еріксону, який в своїх поглядах на розвиток дотримувався так званого *епігенетичного принципу: генетичній зумовленості стадій, які в своєму особовому розвитку обов'язково проходить людина від народження до кінця своїх днів. Е. Еріксон виділив і описав вісім життєвих психологічних криз, на його думку, що неминуче наступають у кожної людини:*

1. Криза довіри—недовіри (протягом першого року життя).
2. Автономія на противагу сумнівам і сорому (у віці близько двох-трьох років).
3. Поява ініціативності на противагу відчуттю провини (приблизно від трьох до шести років).
4. Працьовитість на противагу комплексу неповноцінності (вік від семи до 12 років).
5. Особове самовизначення на противагу індивідуальної сірості і конформізму (від 12 до 18 років).
6. Інтимність і товариськість на противагу особової психологічної ізолюваності (близько 20 років).
7. Турбота про виховання нового покоління в протилежність «заглибленню в себе» (між 30 і 60 роками).
8. Задоволеність прожитим життям в протилежність відчаю (старше 60 років).

Становлення особи в концепції Еріксона розуміється як зміна етапів, на кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу людини і радикальна зміна його відносин з навколишніми людьми. В результаті цього він як особа набуває чогось нового, характерне саме для даного етапу розвитку і таке, що зберігається у нього (принаймні, у вигляді помітних слідів) протягом всього життя. Причому нові особові риси, на його думку, виникають лише на основі попереднього розвитку.

Формуючись і розвиваючись як особа, людина набуває не тільки позитивних якостей, але і недоліків. Детально представити в єдиній теорії всілякі варіанти поєднань позитивних і негативних новоутворень практично неможливо. Зважаючи на це Еріксон відобразив в своїй концепції тільки дві крайні лінії особового

розвитку: нормальну і аномальну. У чистому вигляді вони в житті майже не зустрічаються, але завдяки чітко обкресленим полюсам можна уявити собі всі проміжні варіанти особового розвитку людини.

У вітчизняній психології прийнято вважати, що розвиток особи відбувається в процесі її соціалізації і виховання. Оскільки людина — істота соціальна, то не дивно, що з перших днів свого існування він оточений собі подібними, включений в різного роду соціальні взаємодії. Перший досвід соціального спілкування чоловік набуває в рамках своєї сім'ї ще до того, як починає говорити. У подальшому, будучи частиною соціуму, людина постійно набуває певного суб'єктивного досвіду, який стає невід'ємною частиною його особи. Цей процес, а також подальше активне відтворення індивідом соціального досвіду називається *соціалізацією*.

Стадії розвитку особи (за Е. Еріксоном)

Стадія розвитку	Нормальна лінія розвитку	Аномальна лінія
1. Раннє дитинство (від народження до 1 року)	Довіра до людей. Взаємна любов, прихильність, взаємне визнання батьків і дитини, задоволення потреб дітей в спілкуванні і інших життєво важливих потреб	Недовіра до людей як результат поганого поводження матері з дитиною, ігнорування, зневага їм, позбавлення любові. Дуже раннє або різке відлучення дитини від грудей, його емоційна ізоляція
2. Пізнє дитинство (від 1 року до 3 років)	Самостійність, упевненість в собі. Дитина дивиться на себе як на самостійну, окрему, але ще залежну від батьків людину	Сумніви в собі і гіпертрофоване відчуття сорому. Дитина відчуває свою непристосованість, сумнівається в своїх здібностях. Випробовує позбавлення, недоліки в розвитку елементарних рухових навиків, наприклад ходіння. У нього слабо розвинена мова, є сильне бажання приховати від навколишніх людей свою збитковість
3. Раннє дитинство (близько 3-5 років)	Допитливість і активність. Жива уява і зацікавлене вивчення навколишнього світу, наслідування дорослим, включення в полорольову поведінку	Пасивність і байдужість до людей. Млявість, відсутність ініціативи, інфантильне відчуття заздрості до інших дітей, пригніченість і ухильність, відсутність ознак полорольової поведінки

4. Середнє дитинство (від 5 до 11 років)	Працьовитість. Виражене відчуття довга і прагнення до досягнень успіхів. Розвиток пізнавальних і комунікативних умінь і навиків. Постановка перед собою і рішення реальних задач. Активне засвоєння інструментальних і наочних дій, орієнтованість на завдання	Відчуття власної неповноцінності. Слаборозвинені трудові навички. Уникнення складних завдань, ситуацій змагання з іншими людьми. Гостре відчуття власної неповноцінності, приреченості на те, щоб все життя залишатися посередністю. Відчуття «затишшя перед бурею», або періодом статевої зрілості. Комформність, рабська поведінка. Відчуття марності зусиль, що додаються, при рішенні різних задач
5. Статеве дозрівання, підлітковий вік і юність (від 11 до 20 років)	Життєве самовизначення. Розвиток тимчасової перспективи — планів на майбутнє. Самовизначення в питаннях: яким бути? і ким бути? Активний пошук себе і експериментування в різних ролях. Учення. Чітка статева поляризація у формах міжособової поведінки. Становлення світогляду. Узяття на себе лідерства в групах однолітків і підпорядкування їм при необхідності	Плутанина ролей. Зсув і змішення тимчасових перспектив: поява думок не тільки про майбутньому і сьогоденні, але і про минулому. Концентрація душевних сил на самопізнанні, сильно виражене прагнення розібратися в самому собі в збиток розвитку відносин із зовнішнім світом і людьми. Полорольова фіксація. Втрата трудової активності. Змішення форм полорольової поведінки, ролей в лідируванні. Плутанина в моральних і світоглядних установах
Стадія розвитку	Нормальна лінія розвитку	Аномальна лінія розвитку

6. Рання дорослість (від 20 до 45 років)	Близькість до людей. Прагнення до контактів з людьми, бажання і здатність присвятити себе людям. Народження і виховання дітей, любов і робота. Задоволеність особистим життям	Ізоляція від людей. Уникнення людей, особливо близьких, інтимних відносин з ними. Труднощі характеру, нерозбірливі відносини і непередбачувана поведінка. Невизнання, ізоляція, перші симптоми відхилень в психіці, душевних розладів, що виникають під впливом нібито що існують і діють в світі загрозливих сил
7. Середня дорослість (від 40- 45 до 60 років)	Творчість. Продуктивна і творча робота над собою і з іншими людьми. Зріле, повноцінне і різноманітне життя. Задоволеність насінними відносинами і відчуття гордості за своїх дітей. Навчання і виховання нового покоління	Застій. Егоїзм і егоцентризм. Непродуктивність в роботі. Рання інвалідність. Всепрощаюче себе і виняткова турбота про саме собі
8. Пізня дорослість (понад 60 років)	Повнота життя. Постійні роздуми про минулому, його спокійна, зважена оцінка. Ухвалення прожитого життя такий, яка вона є. Відчуття повноти і корисності прожитого життя. Здатність примиритися з неминучим. Розуміння того, що смерть не страшна	Відчай. Відчуття того, що життя прожите дарма, що часу залишилося дуже мало, що воно біжить дуже швидко. Усвідомлення безглуздя свого існування, втрата віри в себе і в інших людей. Бажання прожити життя наново, прагнення отримати від неї більше, ніж було отримано. Відчуття відсутності в світі порядку, наявності в нім недоброго безрозсудного початку. Боязнь смерті, що наближається

Процес соціалізації нерозривно пов'язаний із спілкуванням і спільною діяльністю людей. Разом з тим у вітчизняній психології соціалізація не розглядається як механічне віддзеркалення безпосередньо випробуваного або отриманого в результаті спостереження соціального досвіду. Засвоєння цього досвіду суб'єктивне: сприйняття одних і тих же соціальних ситуацій може бути

різним. Різні особи можуть виносити з об'єктивно однакових ситуацій різний соціальний досвід, що є основою іншого процесу — *індивідуалізації*.

Процес соціалізації, а отже і процес формування особи, може здійснюватися як в рамках спеціальних соціальних інститутів, наприклад в школі, так і в різних неформальних об'єднаннях. Найважливішим інститутом соціалізації особи є сім'я. Саме у сім'ї, в оточенні близьких людей, закладаються основи особи людини. Дуже часто ми можемо зустріти думку, що основи особи закладаються у віці до трьох років. У цей віковий період у людини не тільки відбувається бурхливий розвиток психічних процесів, але він також отримує перший досвід і навички соціальної поведінки, які залишаються у нього до кінця життя.

13. Когнітивістські теорії розвитку особистості в сучасній психології.

Когнітивні теорії особистості виходять з розуміння людини як «розуміючої, аналізуючої», оскільки людина перебуває у світі інформації, яку треба зрозуміти, оцінити, використати. Учинок людини містить три компоненти: 1) саму дію, 2) думки, 3) відчуття, які вона переживає, виконуючи певні дії.

Зовні схожі вчинки можуть бути різними, оскільки думки і відчуття були іншими. Опинившись у реальній ситуації, людина не має нагоди всебічного аналізу обставин (обмаль часу, брак знань), їй потрібно розв'язувати, вона робить вибір і здійснює вчинок (біхевіористи тут завершують аналіз поведінки). Проте когнітивну та емоційну частину вчинку ще не було завершено, оскільки сам вчинок є джерелом інформації, що дозволяє формулювати чи змінювати думку про себе або про інших. Ситуації створюють потенційні сили, які сприяють актуалізації або перешкоджають реалізації намірів, планів, відносин людини. Знаходячи або створюючи відповідний (зручний) канал ситуаційних явищ, можна домогтися кардинальної зміни поведінки людей за рахунок маніпулювання окремими приватними характеристиками ситуації, і навпаки, не знайшовши такого, можна безрезультатно докласти чимало зусиль, організовуючи зовнішню дію на людей. Суб'єктивна інтерпретація ситуацій - це більш істинний чинник ухвалення рішення, ніж «об'єктивне значення» цих ситуацій. Різні люди по-різному «бачать», інтерпретують ситуації, в яких вони діють. Існує внутрішня мінливість особистих актуалізованих у конкретних ситуаціях схем інтерпретації, що є причиною неточного прогнозу людьми своєї власної майбутньої поведінки.

Ж. Піаже — один з найвидатніших психологів XX століття, який зробив кілька значних відкриттів в галузі дитячого розвитку, і основне з них — це відкриття егоцентризму дитини.

Егоцентризм дитини проявляється в своєрідності дитячої логіки, дитячого мовлення, уявлень про світ. Так, наприклад, досліджуючи дитячі уявлення про світ, Піаже показав, що дитина на певній стадії розвитку розглядає речі такими, як їх дає безпосереднє сприймання. Це явище він назвав "реалізмом".

До певного віку діти не розрізняють суб'єктивного і зовнішнього світу і лише поступово із соціальної взаємодії розвивається знання про себе.

У системі психологічних поглядів Ж. Піаже є також поняття соціалізація. Соціалізація — це процес адаптації до соціального середовища, який полягає в тому, що дитина, досягаючи певного рівня розвитку, набуває здатності до співробітництва з іншими людьми завдяки розділенню та координації своєї точки зору та точок зору інших людей. Соціалізація обумовлює поворот в психічному розвитку дитини — перехід від егоцентричної позиції до об'єктивної (7—8 років).

Ще один важливий напрямок досліджень Ж. Піаже — це "печення розвитку інтелекту в поведінці дитини та виділення його стадій. Під стадіями він розумів рівні розвитку, які послідовно змінюють один одного.

Процес розвитку інтелекту, згідно з Піаже, складається з трьох великих періодів, протягом яких відбувається зародження трьох основних структур: сенсомоторних операцій; конкретних операцій; формальних операцій. .

Розвиток він розглядає як перехід від нижчої стадії до вищої. Попередня стадія готує наступну. Порядок чередування стадій є незмінним, а це дає можливість зробити припущення, що він обумовлюється біологічним фактором, дозріванням організму як відкриттям можливостей розвитку, які слід реалізувати. Середній хронологічний вік появи тієї чи іншої стадії визначається активністю дитини, її досвідом, навчанням та культурним середовищем.

Ж. Піаже вивчав різні психічні функції (пам'ять, сприймання, мовлення) та їх зв'язок з інтелектом і виявив, що розвиток інших психічних функцій на всіх етапах залежить від інтелекту і визначається ним, а це означає, що стадії інтелектуального розвитку, виділені ним, можна розглядати як стадії психічного розвитку в цілому. Він стверджував, що "мислення дитини обов'язково проходить через всі відомі фази і стадії, незалежно від того, навчається дитина чи ні".

Гуманістичні теорії особистості. Одним із фундаторів гуманістичної психології вважають американського дослідника Карла Роджерса (1900–1990). Центальною ланкою особистості, за К. Роджерсом, є самооцінка, уявлення людини про себе, «Я- концепція», яка породжується у взаємодії з іншими людьми. Однак формування самооцінки не проходить без конфліктів, вона часто не збігається з оцінкою людини навколишніми, і тоді виникає дилема – чи прийняти оцінку інших, чи залишитися зі своєю. Неправильне уявлення про себе призводить іноді до крайнощів у перекручуванні самооцінки. Такі випадки можуть викликати невротичні конфлікти і потребують допомоги психолога у створенні гнучкої самооцінки. Здатність до гнучкої самооцінки, вміння під тиском досвіду переоцінювати систему цінностей, яка виникла раніше, – все це К. Роджерс визначає як важливу умову психічної цілісності особистості та її психічного здоров'я в різних життєвих ситуаціях. Завдяки К. Роджерсу явища самосвідомості та самооцінки, їхні функції в поведінці й розвитку суб'єкта виявилися важливим предметом подальших психологічних досліджень. Один із них – це тенденція до самоактуалізації, яка властива будь-якому живому організмові. САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ — це прагнення живої істоти до росту, розвитку, самостійності, самовираження, активізації всіх можливостей свого організму. Роджерс вважає, що прагнення до повної самоактуалізації є вродженим для кожного з нас.

Можна помітити, що основна тенденція до актуалізації є єдиним спонуканням, яке стверджується в цій теоретичній системі. «Я», наприклад, є центральним поняттям у теорії, але « Я» нічого не «робить», воно просто виражає панівну тенденцію організму - поводитися таким чином, щоб підтримувати й підсилювати себе. Для Роджерса тенденція до самоактуалізації є не просто якимось одним спонуканням серед багато інших, а центром, на якому зосереджено всі інші прагнення. Тому він приділяв увагу не лише психотерапії, а й став розглядати проблеми особистості в політичному і соціальному контексті. Його особистісно-центрований підхід широко відомий під назвою «Значення особистості» («Personal

Power»). Воно належить до «локусу сили прийняття рішень: той, хто приймає рішення, свідомо чи несвідомо регулює думки, почуття або поведінку інших людей і самого себе... Загалом це процес отримання, використання, поділу або відмовлення від влади, контролю і прийняття рішень» (1978). Роджерс думав, що кожна людина, як тільки їй буде надано таку можливість, відразу ж виявляє великі здібності до того, щоб використовувати силу своєї особистості правильно і з користю. «Індивідуум володіє великими внутрішніми ресурсами самоусвідомлення, зміни «Я»-концепції, своїх атитюдів і саморегулюючої поведінки». Вияву цього прагнення до саморозвитку перешкоджає контроль одних людей над іншими. Відверте домінування, диктат часто спричиняють опір. Інший представник гуманістичної психології США – Гордон В. Оллпорт (1887–1967) – вважав особистість відкритою системою: розвиток особистості завжди здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми. Особистість, за його визначенням, – це динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним. Однак у цих стосунках немає рівноваги між довкіллям і людиною. Людина повинна весь час встановлювати нові стосунки і розвивати наявні, тобто постійно «розривати» гомеостаз. Отже, постійний розвиток особистості є основною формою її існування. Соціальні відносини конституують, за Г. Оллпортом, особистість, «відв'язуючи» її від біологічних потреб. Як важливий механізм розвитку особистості Г. Оллпорт визнає «рису», під якою він розуміє «рису-мотив», «рису-інтерес», тобто мотиви поведінки, які діють на даний момент. Кожна людина народжується з певним набором «рис-мотивів», які потім трансформуються, підлягають зміні. Існують два класи рис – основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку людини, а інструментальні формують її. Основні риси переплітаються з інструментальними, що сприяє формуванню особистості. Кожній особистості притаманні головні, кардинальні риси та другорядні риси. Видатні люди характеризуються наявністю домінуючої, центральної риси. У звичайних же людей таких ознак може бути кілька. Здоровій особистості, за Г. Оллпортом, властиві такі риси, як активна позиція щодо дійсності; доступність досвіду для свідомості, тобто здатність бачити події власного життя такими, якими вони є, не застосовуючи «психологічного захисту»; самопізнання; здатність до абстракції; постійний процес індивідуалізації; функціональна автономія рис; стійкість до фрустрації. Важливою умовою розвитку особистості визнається можливість чинити опір рівновазі. Напруження слід підтримувати, а не усувати. При цьому вчений базує свої погляди на біографіях видатних людей, для яких життя – це безперервне долавання труднощів, щоби більше – вони самі прагнуть цього, шукаючи та долаючи перешкоди.

Невротичну особистість, за Г. Оллпортом, характеризує наявність таких рис, як пасивна позиція щодо світу; застосування різних видів психологічного захисту – витиснення, сублімації, проекції, заміщення; викривлення істинного стану речей; обмеженість мислення; «закляклість» розвитку. Отже, особистість конкретної людини характеризує певна система рис-мотивів, або трайтів, яка визначає її поведінку та розвиток. Теорія Гордона В. Оллпорта становить собою поєднання гуманістичних та індивідуальних підходів до вивчення людської поведінки. Вона підкреслює унікальність психічно здорових індивідуумів, які проактивно (proactively) прагнуть до своїх свідомо (consciously) поставлених цілей. Оллпорт критикував існуючі теорії особистості за те, що вони випустили з уваги нормальну,

психічно здорову людину і надавали занадто велике значення несвідомо зумовленим процесам. Метою Оллпорта було доповнити, а не замінити відкриття психоаналізу, теорії «стимулу-реакції», оперантного зумовлювання і соціальної психології.

Він думав, що вичерпну теорію особистості має бути засновано на об'єднанні досягнень психоаналізу, теорії навчання, соціальної психології і теорії рис, так само, як і його власної психології індивідуальності (psychology of the individual). Однак створена ним теорія дійсно об'єднала в собі кращі досягнення попередників, таких як Вільям Штерн, Вільям Джеймс і Вільям Мак-Дугалл. Намагаючись відновити рівновагу в питанні вивчення людини, Оллпорт підкреслював унікальність кожного індивідуума – позиція, протилежна підходам більшості існуючих теорій особистості. Акцент на унікальності змусив його відмовитися від розгляду загальних рис і замінити їх індивідуальними рисами, або персональними диспозиціями.

Три рівні персонального розташування – це:

- 1) кардинальні диспозиції;
- 2) центральні диспозиції і
- 3) вторинні диспозиції.

Деякі люди мають кардинальні диспозиції, настільки сильні, що їх не можна сховати. Більшість із нас має від п'яти до десяти центральних диспозицій – властивостей, що їх може назвати в чесному описі нашої особистості людина, яка добре нас знає. Центральні диспозиції плавно переходять у вторинні диспозиції, не настільки характерні для даної людини, але набагато численніші. Усі особисті диспозиції динамічні, але ті, що формують дії, називаються мотиваційними, ті ж, що керують діями, – стилістичними. У концепції особистості, яку створив Оллпорт, виокремлено поняття пропріум. До пропріуму належать стилі поведінки та особисті диспозиції, які ми розглядаємо як саме наші власні. Не вся особистість належить до пропріуму, а лише ті її грані, що ми сприймаємо як близькі, центральні та важливі для нашого життя. Розглядаючи становлення особистості, Оллпорт виокремлює сім стадій, на яких формуються різні аспекти пропріуму. Звичайно, не раніше ніж у підлітковому віці людина чітко усвідомлює себе як особистість і добре розвинутий пропріум, що спонукає її діяти відповідно до власних прагнень. Особливий інтерес викликає концепція функціональної автономії, яку Оллпорт створив на протидію неадекватним, на його думку, теоріям мотивації людської поведінки. Відповідно до принципу функціональної автономії, мотивація поведінки може бути функціонально незалежною від мотивів, споконвічно відповідальних за поведінку. Персеверативна функціональна автономія належить до звичок і дій, які не є частиною пропріуму. Пропріативна функціональна автономія включає ті самодостатні мотивації, які входять до пропріуму.

14. Персонологічні теорії про розвиток особистості.

Американський психолог А. Маслоу (1907–1970) – один з основоположників гуманістичної теорії, який головною характеристикою особистості вважав потяг до самоактуалізації, самовираження, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба нести людям добро. Він стверджував, що людині, як і тварині, не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, як вважав З. Фройд. Навпаки, в них закладено інстинкт збереження своєї популяції, що змушує їх допомагати одне одному. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою – видатним людям. Суспільство може процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових,

сильних, розумово повноцінних особистостей. Поступ суспільства відбувається не революційним шляхом, не соціальними перетвореннями, а задоволенням гуманістичних потреб.

За А. Маслоу, ядро особистості утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати за певних умов. Однак ці потреби в самоактуалізації задовольняються лише під час задоволення інших потреб і передусім фізіологічних. Більшості ж людей не вдається досягти задоволення навіть нижчих потреб.

ІЄРАРХІЯ ПОТРЕБ, згідно з Маслоу, охоплює:

- фізіологічні потреби;
- потреби в безпеці;
- потреби в любові й прихильності;
- потреби у визнанні та оцінці;
- потреби в самоактуалізації – реалізації здібностей і талантів.

Самоактуалізації досягає лише невелика кількість людей, котрі є особистостями. Маслоу називає такі їхні особливості, як невимушеність у поведінці, ділову спрямованість, вибірковість, глибину та демократичність у стосунках, незалежність, творчі вияви тощо.

А. Маслоу виявив такі принципи мотивації людини:

- мотиви мають ієрархічну структуру;
  - чим вищий рівень мотиву, тим менш життєнеобхідними є відповідні потреби – тим довше можна затримати їх реалізацію;
  - поки не задоволено нижчі потреби, вищі залишаються порівняно нецікавими.
- З моменту виконання нижчі потреби перестають бути потребами, тобто вони втрачають мотивуючу силу;
- з підвищенням потреб підвищується готовність до більшої активності.

Отже, можливість до задоволення вищих потреб є великим стимулом активності, ніж задоволення нижчих. Якщо людина прагне зрозуміти значення свого життя, максимально повно реалізувати себе, свої здібності, вона поступово переходить на вищий ступінь особового саморозвитку.

Для самоактуалізованої особистості притаманні такі риси:

- повне схвалення реальності й комфортне відношення до неї (не ховатися від життя, а знати, розуміти його);
- схвалення інших і себе («Я роблю своє, а ти – своє. Я в цьому світі не для того, щоб відповідати твоїм очікуванням. І ти в цьому світі не для того, щоб відповідати моїм очікуванням. Я є я, ти є ти. Я поважаю і приймаю тебе таким, який ти є»);
- професійне захоплення улюбленою справою, орієнтація на завдання, на справу;
- автономність, незалежність від соціального середовища, самостійність думок;
- здатність до розуміння інших людей, увага, доброзичливість до людей;
- постійна новизна, свіжість оцінок, відвертість досвіду;
- розрізнення мети і засобів, зла і добра (не будь-який засіб добрий для досягнення мети);
- спонтанність, природність поведінки;
- гумор;
- саморозвиток, вияв здібностей, потенційних можливостей, самоактуалізуюча творчість у роботі, любові, житті;

- готовність до розв'язання нових проблем, до усвідомлення проблем і труднощів, власного досвіду, справжнього розуміння своїх можливостей, до підвищення конгруентності.

Конгруентність – це відповідність переживання, усвідомлення досвіду його справжньому змістові. Подолання захисних механізмів допомагає досягти конгруентних, істинних переживань. Захисні механізми заважають правильно усвідомити власні проблеми. Розвиток особистості – це підвищення конгруентності, підвищення розуміння свого «реального Я», своїх можливостей, особливостей, це самоактуалізація як тенденція до розуміння власного «реального Я». Деградації особистості сприяють психологічні і соціальні чинники.

Етапи деградації особистості:

- формування психології «пішака», глобального відчуття своєї залежності від інших сил (феномен «вивченої безпорадності»);
- створення дефіциту благ, у результаті чого вони стають первинними потребами в їжі та виживанні;
- створення «чистоти» соціального оточення – поділ людей на «добрих» і «поганих», «своїх» і «чужих», відчуття провини і сорому за себе;
- створення культу «самокритики», визнання навіть у здійсненні тих несхвальних вчинків, які людина ніколи не скоювала;
- збереження «священих основ» (заборонено навіть замислюватися, сумніватися в основоположних передумовах ідеології);
- формування спеціалізованої мови (складні проблеми спресовуються у короткі, надзвичайно прості вирази, які легко запам'ятати).

В результаті всіх цих чинників для людини стає звичним «нереальне існування», оскільки зі складного, суперечливого, невизначеного реального світу людина переходить у «нереальний світ ясності, спрощеності». У людини формуються декілька «Я», ізольованих функціонально один від одного. Утворюється «екзистенціальний вакуум», коли людина втратила «тваринні» інстинкти, втратила соціальні норми, традиції, що визначають, що людина повинна робити, і в результаті вона сама не знає, чого вона хоче (а може, вже нічого не хоче). Тоді вона робить те, що хочуть інші, є «пішаком» у чужих руках. Такій людині потрібна «логотерапія» – боротьба за сенс життя». Не людина питає себе, в чому сенс її життя, а життя питає в неї, і вона дає відповідь своїм життям. Якщо людина впевнена, що сенс життя існує, то вона може піднятися над найнесприятливішими умовами.

СЕНС ЖИТТЯ, згідно з А. Маслоу, людина знаходить завдяки:

- здійсненню вчинків;
- плеканню гуманістичних цінностей, переживанню любові та єдності з іншими людьми;
- переживанню страждання.

Різні шляхи самоактуалізації можуть бути за умови, якщо в людини є вищі потреби до розвитку, життєві цілі: істина, краса, доброта, справедливість.